

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**KLASSİK FARSDİLLİ POEZİYADA MƏTNİN STRUKTUR-
SEMANTİK TƏŞKİLİNDƏ SOMATİZMLƏRİN ROLU**

İxtisas: 5711.01 – İran dilləri

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Nigar Qalib qızı Ağayeva**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2022

Dissertasiya işi AMEA Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq institutunun İran filologiyası şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

filologiya elmləri doktoru
Şəfəq Ənvər qızı Əlibəyli

Rəsmi opponetlər:

filologiya elmləri doktoru, professor
Anar Ramiz oğlu Kərimov

filologiya elmləri doktoru, dosent
Nəsib Cümşüd oğlu Göyüşov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Zivər Hüseyn qızı Hüseynli-Baylan

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurasının bazasında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasında qeydiyyat nömrəsi BFD 1.06/2 olan Birdəfəlik dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri:

filologiya elmləri doktoru, professor
Nadir Balaoğlu oğlu Məmmədli

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Sevinc Yusif qızı Məmmədova

Elmi seminarın sədri:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Dürdanə Mirzə qızı Rəhimzadə

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Dilçiliyin hazırkı inkişaf mərhələsində poetik mətnin leksik tərkibinin tədqiqi aktual sayılan perspektiv problemlərdən biridir. Bu baxımdan somatizmlərin daxil olduğu leksik-tematik qrupların tədqiqi böyük marağa səbəb olur. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dilçilikdə dilin antroposentrik (dildə insan faktoru) xüsusiyyəti aparıcı ideyalardandır. Somatik nitq (yun. soma «bədən») insan bədəninin, onun üzvlərinin, daxili və xarici orqanlarının simvolik mənimsənilməsinin nəticəsidir. Somatik adların geniş yayıldığı somatik frazeologiyada insan dili və onun şüuru, təfəkkürü, mənəvi-təcrübi fəaliyyəti ilə sıx əlaqədə tədqiq etməyə yönəlmiş antropoloji dilçilik sahəsidir. Somatik leksika bütün dillərdə ən qədim leksik qruplardan sayılır. Leksikanın bu qədim qatının semantik - sözdüzəldici, linqvokulturoloji və üslubi cəhətdən tədqiqi dilçilərin diqqət mərkəzində duran problemlərdəndir. Dilçilikdə insanın bədən üzvlərinin, onun daxili və xarici orqanlarının adlarını bildirən sözlər somatizmlər adlanır. Somatizm sözü yunan mənşəlidir, somatos - bədən deməkdir. Farsdilli klassik poeziyada bədii, poetik nitqdə somatizmlərdən istifadə olunması zəngin ədəbi ənənəyə malikdir.

Eşq - Şərq poeziyasının əsas mövzudur. Sevgilinin gözəlliyinin vəsfi üçün şairlər tez-tez somatizmlərə müraciət etmişlər. Somatik adlardan istifadə edən şairlər zəngin məcazlar (metafora) sistemi yaratmışlar. Müxtəlif sabit söz birləşmələrində çıxış edən, yüksək işlənmə tezliyinə malik olan: zülf, dodaq, kirpik, boyun, gözlər, qamət, alın, dişlər, qollar, əllər, bədən və s. somatik adlar farsdilli klassik poeziya üçün səciyyəvidir. Fars dilçiliyində somatik leksikanın kompleks şəkildə tədqiqi indiyə qədər xüsusi tədqiqat obyektı olmayıb.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Klassik farsdilli poeziyada və Azərbaycan şairlərinin farsdilli nəzm əsərlərində poetik mətnin təşkilində yer alan somatik adlardır. Tədqiqatda əsasən, məsnəvi, qəzəl və rübai janrında olan məhəbbət poeziyası tədqiq olunur.

Tədqiqat predmeti - farsdilli klassik poeziyada sevgilinin vəsfində yüksək işlənmə tezliyinə malik olan natural somatizmlər:

“zülf”, “dodaq”, “kirpik”, “qaş”, “göz”, “diş” və konvensional somatizmlər: “can” və “ruhdur”. Farsdilli klassik poeziya üçün səciyyəvi olan adı gedən somatizmlərin mətnin struktur-semantik təşkilindəki rolu və funksional əhəmiyyətinin araşdırılması tədqiqat predmetini əhatə edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Əsas məqsəd klassik farsdilli poeziyada mətnin struktur-semantik təşkilində somatizmlərin rolunu müəyyən etməkdir. Bu məqsəd çərçivəsində aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi qarşıya qoyulmuşdur:

1. Fars dilinin lüğət tərkibində somatik leksikanın yerini müəyyənləşdirmək;
2. Somatik adların farsdilli izahlı lüğətlərə əsaslanaraq linqvistik təsvirini vermək;
3. Fars dilinin frazeologiyasında işlənən somatizmlərin semantik-funksional rolunu təyin etmək;
4. Klassik farsdilli poeziyada işlənmə tezliyi ilə seçilən somatizmləri toplamaq və onların semantik, məcazi səciyyəsinə vermək;
5. Somatizmlərin iştirakı ilə qurulan səciyyəvi poetik fiqurların təsnifatını təqdim etmək;
6. Somatizm elementli sufi terminlərinin poetik mətdə mövqeyini müəyyən etmək.

Tədqiqat metodları. Tədqiqat işində təsviri, linqvopoetik təhlildən, müqayisəli və funksional-üslubi metodlardan istifadə olunmuşdur.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Somatik leksika fars dilinin ən qədim qatlarından olaraq, fars dilinin lüğət tərkibində mühüm yer tutur.
2. Somatizmlər fars dilinin sözyaradıcılığında, onimlərin, terminlərin yaranmasında böyük rol oynayır.
3. Fars dili somatizm əsasında yaranan zəngin frazeoloji vahidlərə malikdir.
4. Somatik leksika klassik farsdilli poeziyada geniş yer tutur.
5. Öz konseptual-məna, bədii ifadə potensialına görə, somatizmlər poetik mətnin struktur-semantik təşkilində böyük rol oynayır.

6. Farsdilli klassik poeziyada müraciət olunan poetik fiqurlarda işlənmə tezliyi ilə “zülfi”, “dodaq”, “göz”, “dişlər” kimi natural və “can”, “ruh” kimi konvensional (insanın mənəvi aləminə xas olan) somatizmlər seçilir.

7. Divanlarda yer alan somatizmlər müxtəlif poetik fiqurlara nüfuz edir. Divanlarda somatizmlərə əsaslanan məcazlar, antitezalar, müqayisələr, paralelizmlər, xiazmlar daha çox müşahidə olunur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işinin başlıca elmi yeniliyi təqdim olunan mövzuda ayrıca monoqrafik əsər mövcud olmadığıdır. Dissertasiyada farsdilli klassik poeziyada işlənmə tezliyi ilə seçilən somatizmlər toplanaraq, onların linqvosemantik, poetik-funksional izahı verilmişdir. Tədqiqat klassiklərimizin fars dilindən, söz sənətindən necə istifadə etdiyini müəyyən etmək, onların fərdi üslubunun səciyyəvi cəhətlərini izləmək imkanı yaradır.

Somatik adlarla qismən bağlı bir sıra tədqiqatlar mövcuddur. Məsələn, A.A. Umnyaşkinin “Azərbaycanda İran dillərinin somatik leksikası” (Düşənbə, 2014) adlı dissertasiya işini qeyd etmək olar. Tədqiqatda “İnsan bədəninin həyati fəaliyyəti ilə əlaqəli somatik terminologiya və leksika” başlıqlı yalnız bir paragraf somatizmlərə həsr edilmişdir. Tədqiqatda əsasən, Azərbaycan ərazisində yayılan yeni İran dillərinin (talış və tat dilləri) qərb qrupunun müqayisəli təhlili verilir. Eləcə də N.Y.Çalisovanın Şərəf əd-Din Raminin “Ənis əl-oşşaq” (“Aşıqların həmsöhbəti”) təzkirəsi haqqında silsilə məqalələrini qeyd etmək olar. Təzkirədə sevgilini vəsf edən 19 bədən üzvü haqqında deyilir. Bu mövzə həmçinin qismən Şəfəq Əlibəylinin “Füzulinin farsca divanı: linqvo-poetik özəlliklər” monoqrafiyasında da tədqiq olunub.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Farsdilli poeziyada yer alan somatik leksikanın tədqiqi şairlərin fərdi üslubunun səciyyəvi cəhətlərinin təhlil edilməsinə imkan yaradır. Təqdim olunan dissertasiyada farsdilli poeziyanın az öyrənilmiş bir aspekti tədqiq olunmuşdur. Tədqiqatdan filologiya üzrə metodiki vəsait tərtibində, linqvopoetika üzrə ixtisas kurslarında istifadə oluna bilər. Tədqiqatın nəzəri əsaslarını dilçilik üslubiyyəti, linqvopoetika sahəsində aparılan Azərbaycan və xarici alimlərin elmi əsərləri təşkil

edir.

Aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqatın əsas məzmunu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi ölkədaxili və xaricdə nəşr olunan elmi məcmuələrdə, beynəlxalq və respublika səviyyəli elmi konfransların toplularında dərc olunmuş 17 məqalə və tezis şəklində yer almışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Dissertasiya Azərbaycan MEA akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun “İran filoloqiyası” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyatdan ibarətdir. Giriş 6 səhifə, I fəsil 20 səhifə, II fəsil 65 səhifə, III fəsil 22 səhifə, nəticə 11 səhifə, istifadə edilmiş ədəbiyyat 17 səhifədir. Dissertasiya işi ümumilikdə 150 səhifə, 235,135 işarədən ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı, işlənmə dərəcəsi əsaslandırılır, obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri, tədqiqatın metodları, müdafiəyə çıxarılan müddəalar müəyyənləşdirilir, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, tədqiqat işinin aprobasiyası və tətbiqi, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi haqqında məlumat təqdim edilir.

Tədqiqat işinin birinci fəslə **“Fars dilinin leksik sistemində somatik fəza”** adlanır və 4 yarım fəsildən ibarətdir. **“Farsdilli lüğətlərdə somatizmlərin leksik-qrafik təsvirinin prinsipləri”** adlanan birinci yarım fəsildə Dehxoda, Moin və Amidin izahlı lüğətləri əsasında somatizmlərin leksikoloji təsviri təqdim olunur. Lüğət məqalələrində verilən poetik nümunələr müqayisə olunur. Fars dilinin leksik sistemində somatizmlər geniş yer tutur. Tədqiq olunan lüğətlərdə 100-dən artıq somatizm və onlardan yaranan sözlər nəzərdən keçirilir. Lüğətlərdə somatizmlərin sistemli, leksik-qrafik təsvir prinsipini izlədikdə, belə qənaətə gəlmək olur ki, sözügedən tematik qrup özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fars dilinin lüğət

tərkibinin zəngin bir qatını təşkil edir. Habelə somatizmlərin عامیانه [amiyane] adlanan danışığı dilində geniş istifadə olunmasının nümunələri də maraqlıdır. Tədqiq olunan lüğətlərdə somatizm tərkibli frazeoloji birləşmələr xüsusi yer tutur. İllüstrativ nümunələr isə somatizmlərin mənasının şərhində xüsusi rol oynayır. Qeyd etmək lazımdır ki, belə nümunələr yalnız Dehxoda lüğətində təqdim olunub.

İkinci yarımfəsil - **“Fars dilinin söz yaradıcılığında somatizmlərin rolu” adlanır.** Fars dilinin söz yaradıcılığında somatizmləri yeni sözlərin meydana gəlməsində ən əhəmiyyətli vasitələrdən biri hesab etmək olar. Fars dilində söz yaradıcılığında somatizm elementli müxtəlif modellər mövcuddur. Söz yaradıcılığı sisteminə somatizmlər əsas yuva mövqeyində çıxış edir. Morfoloji: affiksasiya: همدست - “ortaqlıq”; suffiks-prefiks vasitəli: همدستی - “əlbirlik”; yarım-affiksasiya: affiksasiya+söz birləşməsi دستکاری - “əl işi”, “sənətkarlıq”; və söz birləşməsi: somatizm + somatizm: بيدست و پا - “zəif”, “gücsüz”; somatizm + isim: دستبن - “qolbağ”, “əl qandalı” (əl + bağlama) və s. daxildir. Fars dilində somatizm komponentli antroponimlər də az deyildir. Məsələn, چشم آذر - Çeşməzər, گلچهره - Gülçöhrə, رخساره - Rüksarə, دل افروز - Diləfruz, گل اندام - Göləndam. Somatizmlərin böyük bir hissəsi termin yaradıcılığında iştirak edir. Məsələn, peşə adları: زبان شناس - “dilçi”, چشم پزشکی - “oftalmoloq”; gül adları: چشم خروس - Abrus procatorius və gigiyena əşyalarının adları: دندان کاو - “diş fırçası”, دندان شوی - “diş çöpü”.

Üçüncü yarımfəsil **“Somatizmlərin sinonim sırası”** adlanır. Şairlər poetik fikri dəqiq ifadə etmək, nəzm incəliklərini oxucuya çatdırmaq, duyğuları dolğun ifadə etmək üçün geniş şəkildə sinonimlərə müraciət etmişlər. Sinonimlər şairlərə təkrardan qaçmaq, eyni fikri sözün müxtəlif çalarları ilə ifadə etmək imkanı verir. Yarımfəsildə eyni semantik bazaya malik sinonim sırada birləşən somatizmlər tədqiq olunur. Məsələn, Nizaminin əsərlərində “göz” somatizminin sinonimik sırası tədqiqatə cəlb olunur: چشم ، عین ، دیده [çeşm], [eyn], [dide]:

چنان چون شمس کانجم را دهد نور
دهد ما را سعادت چشم بد دور^۱

(Ulduzlara parlaqlıq verən günəş tək,/Bizə o, səadət verir, pis gözdən iraq).

به وقت خوشدلی چون شمع پرتاب
دهن پر خنده داری دیده پر آب^۲

(Şadlıq zamanı şam tək parlaq ol,/Ürəkdən gül və gözlərin yaşla [dolsun]).

ای چارده ساله قره‌العین
بالغ نظر علوم کونین^۳

(Ey, ondörd yaşlı gözümün nuru, / Qarşında elmin düz yolu açılıb). Somatizm قره‌العین [eyn] “göz” iştirak etdiyi ərəb dilindən alınma قره‌العین [qorəttuleyn] “göz bəbəyi” sözü maraqlı doğurur. Metaforik mənada قره‌العین “uşaqlıq” mənalarını daşıyır (ya oğul ya qız mənasında işlənir).

“Sinonimlər mənə diferensiasiyasına malik olaraq, üslubi cəhətdən fərqli mövqelərdə çıxış edirlər. Belə halda eyniüslublu və müxtəlif üslublu sinonimləri ayırmaq olar”^۴. Məsələn, sinonim sıradadır: فرزند [fərzənd], ولد [vələd], اولاد [oulad], پور [pur], بچه [bəççe] قره‌العین [qorəttuleyn] sözləri var. Bu sinonim sırasında قره‌العین söz birləşməsindən başqa bütün sözlər eyniüslublu sinonimlərdir.

“Fars dilinin frazeologiyasında somatizmlər” adlanan dördüncü yarımfəsildə somatizmlər bazası üzərində qurulan frazeoloji birləşmələr tədqiq olunur. Fars atalar sözlərini zərbi-məsəllərdən ayırmaq asan deyil, çünki onların arasında ciddi bir fərq yoxdur, fars dilində bütün bunlar bir sözlə adlandırılırlar - ضرب المثل [zarbolmāsāl] və ya مثل [masāl]. İran filologiyasında somatizmlərin

---

خسرو و شیرین. نظامی گنجوی، امین بابایی پناه: ویرایش و تایپ، پارس بوک، ۱۳۷۹، ص ۱۲۱

نظامی گنجوی. خسرو و شیرین، تهران، امین بابایی پناه ویرایش و تایپ، ۱۳۹۲، ص ۳۶

نظامی گنجوی. لیلی و مجنون، تهران، ویرایش و تایپ امین بابایی پناه ناشر پارس بوک، ۱۳۷۹، ص ۱۵

4 Барышников, А.Ф. Лексикология и фразеология персидского языка: курс лекций / А. Барышников. – Москва: Военный Краснознаменный институт, – 1982. –s.125

itirak etdiyi frazeologizmlər müxtəlif mövzulara ayırırlır.⁵ Məsələn: ailə mövzusu:

طفل اگر تودهء خاکستر است، نور دو چشم پدر و مادر است

(Uşaq zəif olsa da ata-anaya iki gözü kimi əzizdir);

İctimai - məişət münasibətləri mövzusu:

دهن مردم را نمی شود دوخت – (camaatın ağzını tikmək olmur).

“Frazeoloji vahidlər onlara omonim olan azad söz birləşmələrindən və qeyri-frazeoloji sabit söz birləşmələrindən fərqli olaraq, semantik dəyişməyə malikdirlər”.⁶ Məsələn, چشم داشتن - “gözlərə sahib olmaq” (azad söz birləşməsi) və “ümid etmək” (frazeoloji birləşmə), دست کشیدن - “əl çəkmək” (azad söz birləşməsi) və “imtina edtmək” (frazeoloji birləşmə), دل داشتن - “ürəyə sahib olmaq” (azad söz birləşməsi) və “ürəkli, cəsarətli olmaq” (frazeoloji birləşmə). Fars dilində ən geniş yayılan semantik dəyişmə tipi somatizmlərin iştirak etdiyi məcazi metaforik dəyişmələrdir. Məsələn, با پنبه سر بریدن - “pambıqla baş kəsmək”.

Cümlə quruluşlu frazeoloji vahidlərlə yanaşı isim (somatizm) + sözünü + isim konstruksiyası üzrə düzənlər geniş yayılmışdır. Məsələn, سر به زیر - dilxor olmuş, سر به راه - çalışqan, پا در هوا - etibarsız, حلقه به گوش - qul.

Tədqiqat işinin əsas fəslı olan “**Klassik farsdilli poeziyada somatik leksika**” adlanan ikinci fəsil iki yarımfəsildən ibarətdir. Burada şairləri yaratdıqları somatizm tərkibli çoxsaylı məcazlar tədqiq olunur.

“**Farsdilli klassik poeziyada natural somatizmlərin linqvopoetik təsviri**” adlanan birinci yarımfəsil öz növbəsində 7 bənddən ibarətdir. Burada “göz», «qış», «dış», «kirpik», «dodaq», «zülfi», «qol və ayaq» somatizmlərinin linqvopoetik xüsusiyyətləri, semantikasını əks etdirən frazeologiya, paremiologiya tədqiq olunur, farsdilli şairlərin əsərlərindən nümunələr verilir. Onların ərəb qrafikasının hərflərinə

⁵ Голева Г.С. Фразеология современного персидского языка/Г.Голева. – Москва: Муравей, – 2006. – 68s.

⁶ Yenə orada, 17 s.

bənzədilməsi zəngin misallarla təqdim olunur.

زان گوش همچون جیم تو زان چشم همچو صاد تو
زان قامت همچون الف زان ابروی چون نون خوش⁷

(Sənin “cim”ə bənzər qulağın, “sad”a bənzər gözün, / “Ələf”ə bənzər qamətin, “nun”a bənzər qaşın xoşdur)

Somatizmlərin tənəsübdə, eyni beyt daxilində işlənməsi həmin fəsildə tədqiq olunur.

شیوه و ناز تو شیرین خط و خال تو ملیح
چشم و ابروی تو زیبا قد و بالای تو خوش⁸

(Şivən və nazın şirindir, xətti-xalın məlahətli, / Sənin gözün və qaşın gözəl, uca qamətin xoşdur)

2.1.1. Bu bənddə "چشم" «göz» somatizminin müxtəlif lüğətlərdə olan leksikoqrafik təsviri verilir. Həmin somatizmin semantik-funksional cəhətdən səciyyəvi məqamları tədqiq edilir. Məsələn:

1. “Göz” somatizminin ənənəvi olaraq “iki göz” ifadəsində işlənməsi, məsələn:

از آب دو چشم من بگردد هر شب
جز سنگ دلت هر آسیا سنگ که هست⁹

(Hər gecə iki gözümün yaşından, / Sənin ürəyinin daşəndan başqa dəyirman daşı belə fırlanır).

2. “Göz” somatizminin sinonimlərinin eyni beytdə yer alması. Məsələn, fars mənşəli "چشم", və ərəb mənşəli “عين”:

ای نور چشم مستان در عین انتظارم
چنگ حزین و جامی بنواز یا بگردان¹⁰

(Ey məst gözlər¹¹, gözlərin intizarındayam, / Bir həzin çəng və cam çal, ya geri dön).

3. “Göz” somatizminin rəng məfhumu daşıyan məcazi ifadələrdə

---

7 رومی، جلال الدین محمد بلخی. مثنوی معنوی / جلال الدین محمد بلخی رومی، زیر نظر نصرالله پورجوادی. - تهران: مرکز نشر دانشگاه، - ۱۳۷۱ - ۴۷۸ص

8 دیوان حافظ شیرازی به کوشش ناهید فرشادمهر. با شرح ابیات. تهران: انتشارات گنجینه، ۱۳۸۸، 287 s.

9 مهستی گنجوی: روایات/ م. گنجوی. - باکو: یازیچی، - ۱۹۸۵. - ۹۸ص

10 دیوان حافظ شیرازی به کوشش ناهید فرشادمهر. با شرح ابیات. تهران: انتشارات گنجینه ۱۳۸۸، ۴۲ص

11 Чалисова, Н.Ю. Собеседник влюблённых о глазах и ресницах возлюбленных // - Москва: У времени в плену, - 2000. - 390 s.

işlənəsi. Məsələn, Xaqani “iki xumar qara göz” ifadəsi əvəzinə “iki xumar həbəş gəlini” məcazını işlədir.

4. “Göz” somatizminin iştirak etdiyi sufi terminlərinin tədqiqata cəlb olunması. Məsələn, چشمهای ترکانه - türkanə gözlər- sufinin özündən və başqalarından pünhanlıq halından xəbər verir.

پیش آن چشم‌های ترکانه
بنده‌ای و کمینه هندویی¹²

(O türkanə gözlərin qarşısında, / Hindu bəndən və qulun).

2.1.2. Bu bənddə "ابرو" - “qaş” somatizmin idiomatik ifadələrdə iştirakı, onların müxtəlif məzmunlu olması tədqiq olunur. Məsələn, hiddət mənası ifadə edən: ابرو ترش کردن - qaşları çatmaq. Hərfi mənası: “qaş turşutmaq”dır.

تو صد شکرستانی ترش چه کردی ابرو
سبکتر از صبایی چرا شوی گران جان¹³

(Sən yüz şəkəristansan, qaşlarını niyə [turşutmusan] çatmışan? / Səbadan yüngülsən, niyə ağır olmusan?).

Bu bənddə “qaş” somatizminin birinci və ikinci komponent mövqeyində yer aldığı ənənəvi izafət tərkibləri araşdırılır:

ابرو (qaşların qılıncı), تیغ ابرو (qaşların çovqanı),
ابروی شوخ (qaşların hilalı) və s. هلال ابرو (qaşların kamani),
“şux qaşlar” ابروی مشکین, “qara qaşlar”, ابروی هلالی,
“qəmzəli qaşlar” ابروی غماز və s.

2.1.3. Bu bənddə "دندان" – “diş” somatizmindən tibbi terminlərin meydana gəlməsində geniş istifadə olunması qeyd olunur: دندان پزشکی
diş həkimi, دندان درد, diş ağrısı və s. “Diş” somatizminin yer aldığı frazeologizmlərin poetik mətnə işlənəsi təqdim olunur. Məsələn, Saib Təbrizi “dözmək” mənasında işlənən aşağıdakı ifadəni poetik mətnə daxil edir:

دندان بر سر دندان نهادن “dişi diş üstünə qoymaq”.

چون صدف هر کس که دندان بر سر دندان نهاد
گوهر شهوار جای حرفش آید بر زبان¹⁴

رومی، جلال الدین محمد بلخی. مثنوی معنوی / جلال الدین محمد بلخی رومی، زیر نظر نصرالله پورجوادی. - تهران: مرکز نشر دانشگاه، - ۱۳۷۱. ص ۱۲۳۴.

رومی، جلال الدین محمد بلخی. مثنوی معنوی / جلال الدین محمد بلخی رومی، زیر نظر نصرالله پورجوادی. - تهران: مرکز نشر دانشگاه، - ۱۳۷۱. ص ۶۱۰.

(Hər kəs ki, sədəf kimi dözər Dilindən söz əvəzinə şahanə gövhər tökülər).

Həmin bənddə “diş” somatizminin poetik mətdəki bənzətmə obyektlerini ifadə edən leksemlərin semantik təsnifatı verilir: forma, möhkəmlik, rəng, parıltı, gözəllik:

تگرگ - həb, حب - mirvari, مودارید - dür, در - sədəf, صدف - gövhər, گوهر - dolu, الماس -almaz, مسمار - mismar, قفل - qıfıl, تسبیح - təsbeh, ستاره - Pərvin ulduzu, شیر - süd damlası və s.

2.1.4. "مژه" – “kirpik” somatizmindən bəhs edən bu bənddə onun poetik fiqurlarda geniş yer aldığı xüsusi qeyd olunur.

“Kirpik” somatizminin cəmdə işlənməsinin, “iti” məfhumu bildirən leksemlərlə metaforik ifadələrdə işlənməsinin səciyyəvi cəhətləri zəngin misallarla təqdim olunur: خار مژگان - kirpiklərin tikanı, تیر - شمشیر مژگان - kirpiklərin oxu, خنجر مژگان - kirpiklərin xəncəri, مژگان - kirpiklərin qılıncı, نیش مژگان - kirpiklərin neştəri və s.

از تیر مژه چه صید می‌کرد

وان ابروی چون کمان چه می‌شد¹⁵

(Kirpiyinin oxu necə ov edərdi, / O kamana bənzər qaşa nə oldu?).

Ənənəvi olmayan “kirpik” komponentli, fərdi metaforik ifadələr də həmin bənddə tədqiq olunur. Məsələn: باد مژگان - kirpiklərin küləyi, ابر مژه - kirpiklərin buludu və s. Eləcə də birinci komponenti “kirpik” olan metaforik ifadələr araşdırılır: مژگان خونخوار - incilər tökən kirpik, مژگان جان فرسای - qanıqən kirpik, مژه جان فرسای - can yandıran kirpiklər və s.

2.1.5. "الب" – “dodaq”. Bu bənddə “dodaq” somatizminin sözyaradıcılığında rolu nəzərdən keçirilir: شکرلب - şəkər dodaqlı, شیرینلب - şirin dodaqlı, انگبین لب - bal dodaqlı və s. Farsdilli poeziyada bəhs olunan somatizmin nəzmə çəkilən poetik cəhətlərinin təsnifatı verilir: rəng, forma, dad, səs.

1. Dodaqların rəngi aparıcı mövzulardandır:

از ان به قیمت می جان دهند مخموران

صائب تبریزی. دیوان اشعار/ صائب تبریزی، علامه شبلی نعمانی، پادی از صایب، دکتر پرویز ناتل خانلری. - تهران: مؤسسه انتشارات نگاه، - ۱۳۹۸. - ۶۰۰ ص.

¹⁵ Yenə orada, ۲۸۷ ص.

لعل یار نزدیک است می به لب که رنگ¹⁶

(Məst olanlar mey üçün canlarını verərlər, / Çünki meyin rəngi yarın dodağına yaxındır).

2. Dodaqların forması daha çox qönçəyə bənzədilir:

لب غنچه را کایدش بوی شیر
ز کام گل سرخ در دم عبیر¹⁷

(Süd ətirli qönçə dodağına, / Qızılgül ağzından ətir versin)

3. Dodaqların dadı, əsasən “şirin” epiteti ilə verilir:

شرح لب شیرین تو می کرد نسیمی،
نی ناله برآورد و فغان در شکر افتاد¹⁸

(Nəsimi sənin şirin dodağını təsvir etdi, / Ney nalə etdi, fəğanı şəkər oldu)

4. Səs məfhumu əsasən aşağıdakı ifadələrdə öz əksini tapır: لب
zümzümə edən - لب زمزمه جوش، fəryad edən dodaqlar، فریادخیز
dodaqlar، gülən dodaqlar və s. – لب خندان

هر ساغری به آب لب خندان نمی رسد
هر تشنه لب به چشمه حیوان نمی رسد¹⁹

(Hər piyalə gülər dodaqların suyuna çatmaz, / Hər təşnə dirilik suyuna çatmaz)

2.1.6. "زلف" – zülf somatizmi ən çox işlənən poetizmlərdəndir. Onun məna çaları ilə fərqlənən bütün sinonim sırası şeirdə öz əksini tapmışdır: [gisu] گیسو، [mu] مو، [bāšək] بیشک، [jā'd] جعد، [šā'r] شعر، [golale] گلاله، [kakol] کاکل، [torre] طره. Həmin bənddə farsdilli şeir üçün ənənəvi ikinci komponenti “zülf” olan zəngin izafət tərkibləri semantik-funksional cəhətdən tədqiq olunur: zülf zənciri، زنجیر زلف، zülfün havası، هوای زلف، zülf yolu، راه زلف، zülfün hədiyyəsi، هدیه زلف، zülfün buruqları، جعد زلف، zülfün tələsi، دام زلف، zülfün kəməndi، کمند زلف، zülfün pərdəsi، حلقه زلف، pərdə زلف.

صائب تبریزی. دیوان اشعار / صائب تبریزی، علامه شبلی نعمانی، بادی از صایب، دکتر پرویز ناتل خانلری. - تهران: مؤسسه انتشارات نگاه، - ۱۳۹۸. - ص. ۱۹.

نظامی گنجوی. خسرو و شیرین / نظامی گنجوی. - تهران: امین بابایی پناه ویرایش و تایپ. - ۱۳۹۲. ص. ۱۱۳.

نسیمی نسیمی اثرلری: [۲جلد / عمادالدین نسیمی. - باکی: علم، - جلد ۲. - ۱۹۷۳. - ص ۳۱-۳۱.

صائب تبریزی. دیوان اشعار / صائب تبریزی، علامه شبلی نعمانی، بادی از صایب، دکتر پرویز ناتل خانلری. - تهران: مؤسسه انتشارات نگاه، - ۱۳۹۸. - ص ۷۶.

خاتم زلف، zülfün küfrü، زلف کفر، zülfün küləyi، باد زلف، zülfün halqası، zülfün küfrü، زلف پریشانلیغی، zülfün pərişanlığı، zülfün kölgəsi، سایه زلف، zülfün ucu، sairə.

Eləcə də birinci komponenti “zülf” olan, daha çox rəng bildirən izafət tərkibləri tədqiq olunur. “Qara zülf” ifadəsinin çoxsaylı variantları daha səciyyəvidir: زلف مشکین، زلف هندو، زلف تیره، زلف سیاه، Digər rənglər: زلف طلای، ‘qızılı zülf’، زلف دود آسا، ‘üstü rəngli zülf’ və s.

Farsdilli klassik poeziyada ən səciyyəvi poetik məqam zülfün ətrinin nəzmə çəkilməsidir. Ən gözəl nümunə:

عطر شدم ز عطر زلف تو
زان عطر دگر عطا همی جویم²⁰

(Sənin zülfünün ətrindən Əttar oldum, / Bu ətirdən başqa bir hədiyyə gözləyirəm).

“Zülf” somatizminin digər xüsusiyyətləri də kənarda qalmayıb. Məsələn, ölçü: uzun zülf

اگر به زلف دراز تو دست ما نرسد
گناه بخت پریشان و دست کوتاه ماست²¹

(Əgər sənin uzun zülfünə əlimiz çatmırsa, / Günahı pərişan bəxtimizdə və əlimizin qısalığıdadır).

Səs:

تا برآمد در جهان آوازه زلف و رخس
کیمیای کفر و دین را روز بازاری نماند²²

(Cahanda onun çöhrəsinin və zülfünün avazı səslənsə, / Küfr və dinin kimyası bazar gününə qalmaz).

Forma:

یوسف گم گشته ما زیر بند زلف توست
گه گهی ما را خبر زان زلف خم در خم فرست²³

صائب تبریزی. دیوان اشعار / صائب تبریزی، علامه شبلی نعمانی، پادی از صایب، دکتر پرویز ناتل خانلری. – تهران: مؤسسه انتشارات نگاه، – ۱۳۹۸. – ۵۲۱ ص.

حافظ، شیرازی. دیوان / حافظ شیرازی، به کوشش ناهید فرشادمهر، با شرح ابیات. تهران: گنجینه، – ۱۳۸۰. – ۲۳ ص.

خاق خاقانی، بدیل بن علی. دیوان اشعار افضل الدین خاقانی/ بدیل بن علی خاقانی. – اصفهان: مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه، – ۴۹۳۱. – ۱۰۸۳ ص.

²³ Yenə orada, 1032 s.

(Bizim Yusifi qomgəşte sənin zülfünün bəndi altındadır,/ Hərdən bizə o buruq zülflərdən xəbər göndərir).

İkinci fəslin ikinci yarımfəslə "Farsdilli klassik poeziyada "روح" və "جان" «ruh» və «can» konvensional somatizmlərin linqvopoetik təsviri" adlanır.

Əksər müəlliflərin qeyd etdiyi kimi, nominasiya obyektinin xarakterindən asılı olaraq somatik adlar iki növə bölünür: natural və konvensional. R.M.Vayntraub qeyd edir ki, konvensional somatizmlər hər xalqın xüsusi şəraitdə inkişaf edən maddi və mənəvi mədəniyyətinin dərki ilə bağlıdır.²⁴ "Can" həyatla münasibəti aktuallaşdırır, mehribanlıq, mənəvi paklığı, səmimiyyəti, və s hissləri ifadə edir. "Ruh" isə əqli bacarığa, dərrakəyə aiddir.²⁵ Farsdilli klassik poeziyada روح , جان "can, ruh" somatizmləri məhəbbət lirikasının ayrılmaz tərkib hissəsidir. Dehxoda yazır ki, "ruh - həyatın, nəfəsin mənbəyidir". O, ruh mənasını verən bir neçə sinonim gətirir: روح [ruh], جان [jan], روان [ravan] və izafət tərkibində «روح» sözü ilə birgə işlənən مرغ "quş", پاک, təmiz", طایر "uçan", روان "rəvan", عظم "əzim" leksemlərini təqdim edir. Qeyd etmək lazımdır ki, "can, ruh" tərkibli bəzi söz birləşmələri antroponimlərin sinonimləri kimi çıxış edən söz birləşmələrində də yer alır.²⁶ Farsdilli ədəbiyyatda da buna rast gəlmək olur: Cəbrayıl mələk روح القدس - عیسی پیغامبەر və İsa peyğəmbər روح الامین , روح اعظم جبرئیل .

Bəhs olunan somatizmlərin beyt boyu təkrarlanması səciyyəvidir. Aşağıdakı nümunədə "جان" somatizminin mövqeyi buna misaldır:

ای جان جان جانم تو جان جان جانی
بیرون ز جان جان چیست آنی و بیش از آنی
پی می برد به چیزی جانم ولی نه چیزی

---

²⁴ Плужникова, Д.М. Поэтика соматизмов в творчестве Беллы Ахмадулиной: / диссертация кандидата филологических наук. / –Белгород, –2017. – 19 s.

²⁵ Маслова, В.А. Лингвокультuroлогия. Учебное пособие. Для студентов высших учебных заведений / В.А.Маслова. – Москва: Академия, –2001. – 138 s.

²⁶ Ахманова, О. С. Словарь лингвистических терминов /О. С. Ахманова. – Москва: Советская энциклопедия, – 1966. – 47 s.

تو آنی و نه آنی یا جانی و نه جانی.²⁷

(Ey can, canımın canı, sən canımın canının canısan, / Candan kənar da can nədir, bir andır, başqa heç nədir, / Canım nəyinsə peşindədir, amma nəyin / Sən insan ya an deyilsən, cansan ya can deyilsən). Əttarın bu beytlərində "جان" somatizminin təkrarı, جانی، جانم، جان xüsusi emosional-bədii və akustik effektə malikdir. "جان" sözü düzəltmə və mürəkkəb sözlərin komponenti kimi çıxış edir: جانان [jənan] «canan», جانبخش [janbaxsh] «canlandırın», جانانه [janane] «sevgili».

"جان" somatizminə poetik mətndə idiomatik ifadələrdə də rast gəlmək olur: "جان به لب رسیدن" - "canla çalışmaq", "با جان کوشیدن" - "cana gəlmək", "ölmək".

Bu somatizmlər امثال adlanan frazeoloji ifadələrdə də rast gəlinir:

کرده ام اقرار جان دادن فضولی در رهش
گر گشندم برنخواهم گشت از اقرار خود

(And içmişəm ki, Füzuli sənın yolunda canını verər, / Ölsəm də, sözümdən dönmərəm.).²⁸

"Ruh" leksemi izafət tərki bində işlənən səciyyəvi sözlər bunlardır: رخ

قو، پاک، طمیز، طایر، روان، رovan، عظم، özəm
پرواز من به بال و پر تیغ و خنجرست
هر زخم، مرغ روح مرا بال دیگرست²⁹

(Mənim pərvazımda qanadım qılnc və xəncərdir, / Hər yara ruhumun quşunun başqa bir qanadıdır).

"Ürək" və "ruh" bir- birni əvəzləyən oxşar məfhum kimi çıxış etsə də fərqlərləri də vardır. Füzuli ürəyi "ruhun paytaxtı" adlandırır, sufilikdə isə ruhu "sirlər xəzinəsi adlandırır".³⁰

III FƏSİL "Somatizmlərin stilistik xüsusiyyətləri"nə həsr olunmuşdur, üç yarım fəsildən ibarətdir. Onlardan birincisi "**Mətnin struktur-semantik təşkilində somatizmlər üzərində qurulan**

عطار، شیخ فریدالدین. دیوان / شیخ فریدالدین عطار. - تهران: سازمان چاپ و حواشی و تعلیقات از م. درویش، جاویدان، - چاپ اول ۱۳۵۶، - چاپ دوم ۱۳۵۹. - ۶۲ ص

²⁸ Əlibəyli, Ş. Füzulinin farsca divanı: linqvo-poetik özəlliklər / Ş.Əlibəyli. - Bakı: Nafta-Press, - 2008. - s.228

²⁹ دیوان صائب، Nosokhan e-library [electronic resource]. - Mode of access: <http://www.nosokhan.com/Library/Topic/OKAB>

³⁰ Əlibəyli, Ş. Füzulinin farsca divanı: linqvo-poetik özəlliklər / Ş.Əlibəyli. - Bakı: Nafta-Press, - 2008. - s 226 .

təkrarının rolu” adlanır. Həmin yarım-fəsil iki bənddən ibarətdir:

1. Leksik təkrar. Burada emosionallığı artırmaq üçün şairlərin istifadə etdiyi somatizmlərin poetik məndə təkrarı tədqiq olunur. Somatizmlərin beytdə təkrarı müəyyən ritm, ahəng və vurğu yaradır. Adı gedən bənddə somatizmlər üzərində qurulan anafora, epifora, simploka, anadiplosis (epanstrofa) hadisələri tədqiq edilir. Şərq poetikasında *رد العجز على الصدر* [rad al ajuz ala s sadr] adlanan anafora fiquruna uyğundur. Aşağıdakı beytdə “göz” somatizmi hər iki misranın əvvəlində işlənmişdir:

2. Sintaktik təkrarlar. Sintaktik təkrar eyni strukturlu sintaktik konstruksiyaların və ya onların hissələrin təkrarından ibarətdir.³¹Eyni nitq hissəsinə aid olan somatizmlər belə təkrar konstruksiyalarında həmcins üzvlər kimi çıxış edirlər. Farsdilli klassik poeziyada somatizmlərə əsaslanan sintaktik təkrarın paralelizm təşkil etməsi səciyyəvi xüsusiyyətlərdəndir. Məsələn, Xaqaninin “همه” əvəzliyi ilə başlayan somatizmlər əsasında yaratdığı konstruksiyada olduğu kimi:

نار همه دل و دهن، دل همه خون عاشقی
سیب همه رخ و ذقن رخ همه خال دلبری³²

(Ürəyinin və dəhəninin bütün narı, aşıqın ürəyinin bütün qanı, /
Üzünün və zənəxdanının bütün alması, dilbərin üzündəki bütün xallarlı...)

İkinci yarım-fəsil **“Somatizm komponentli epitetlərin funksional-semantik xüsusiyyətləri”** adlanır. Həmin yarım-fəsildə somatizm komponentli epitetlər həm ədəbiyyatşünaslıq, həm dilçilik baxımından tədqiq olunur Bu baxımdan farsdilli klassik poeziyada somatizmlərlə birgə işlənən epitetlər sistemli şəkildə tədqiq olunur. Həmin sistemdə leksik-qrammatik söz kateqoriyalarından sifətlərin geniş yer tutması vurğulanır. Bədii funksiya yerinə yetirən sifətlər

---

³¹ Розенталь, Д.Э., Теленкова, М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. Пособие для учителя. 3-е изд., испр. и доп. / Д.Э.Розенталь, М.А.Теленкова. –Москва: Просвещение, –1985. – 256 с.

³² خاقانی بدیل بن علی دیوان اشعار افضل الدین خاقانی . مرکز تحقیقات رایانهای قائمیه اصفهان، خاقانی،
بدیل بن علی. دیوان اشعار افضل الدین خاقانی/ بدیل بن علی خاقانی. – اصفهان: مرکز تحقیقات رایانهای
قائمیه، –۴۹۳۱. – ۹۵۱ص

somatizmləri poetik bir örtüyə bürüyürlər. Bu məqam xüsusən, gözəlin poetik vəsfində izlənilir. Somatizm komponentli bu növ təyini söz birləşmələri poetikada *اضافه توصیفی* adlı fiqura uyğundur. Tədqiqat göstərdi ki, somatizmlərə xas olan epitetlər xüsusi leksik bir təbəqə təşkil edir. Somatizmlərlə işlənən epitetlər sistemi aşağıdakı leksik-semantik və üslubi təsnifata imkan yaradır: görüntü, forma, ətrir, dad, səs, rəng, həcm və hal bildirən epitetlər. Bəhs olunan tipli söz birləşmələri Xaqani nəzmi üçün səciyyəvidir:

نسر طائر تالاب خندانش دید
طوطی شکر فشان می خواندش³³

(Əltair onun gülən ləblərini görəndə / Şirin dilli tutuquşu onun üçün oxudu).

Üçüncü yarımfəsil **“Farsdilli klassik poeziyada somatizm komponentli komparativ müqayisə sistemi”** adlanır.

Adı gedən yarıfəsildə müqayisə üzərində qurulan fiqurlarda somatizmlərin semantik-poetik funksiyası tədqiq olunur.

“Şairin təxəyyül gücünün məhsulu olan xəyali obrazların çoxunun istinad nöqtəsi müqayisədir. Bu baxımdan ilk növbədə təşbehdə somatizmlərin iştirakı tədqiq olunur.

Rəşid əd-din Vətvat öz *حداائق السحر في دقائق الشعر* "Hədəaiq əs-sehr fi dəqaiq əş-şeyr" ("Şeyr incəliklərinin sehri bağçaları") adlı əsərində "təşbehin" tərifini verir və *تشبيه* üsulun 7 növünü mövcud olduğunu bildirir: mütləq *مطلق* [motlag], şərt ilə müqayisə [mashrut] *مشروط*, kinayə ilə müqayisə *كنایت* [kenājat], bərabərləşdirilmiş müqayisə *تسويت* [tasvijjat], əks müqayisə *عكس* [aks], gizli müqayisə *اضمار* [idmar], üstünlüklü müqayisə *تفضيل* [tafzıl].³⁴ Adı gedən təşbeh növlərinin çoxunda somatizmlərin əsas element olması zəngin misallarla təqdim olunur.

³³ خاقانی بدیل بن علی دیوان اشعار افضل الدین خاقانی. مرکز تحقیقات رایانهای قائمیه اصفهان، خاقانی، بدیل بن علی. دیوان اشعار افضل الدین خاقانی/ بدیل بن علی خاقانی. - اصفهان: مرکز تحقیقات رایانهای قائمیه، -۴۹۳۱. - ۹۵۱ص

³⁴ *حداائق السحر في دقائق*. رشيدالدين محمد عمرى كاتب بلخى معروف به وطواط. / Н.Ю. Чалисова, перевод с персидского, исследование и комментарий Чалисовой Н.Ю.—Москва: Наука, - 1985. - 281 s.

Tədqiqatda müəyyən edilir ki, bənzəyən tərəf kimi çıxış edən somatizmlər üçün rəng, qiymətli daşlar, təbiət hadisələri, flora, fauna, ərəb əlifbasının hərfləri, müxtəlif cisim adlarından ibarət leksik-semantik qrup bənzədilən tərəf kimi çıxış edir.

Ənənəvi ifadələr misal aşağıdakı somatizm tərkibli təşbehləri göstərmək olar: ابرو مانند کمان; زلف چون کمند kimi zülf; رخ چون بهار bahar kimi üz, دندان لب چو لعل - ləl kimi dodaq, روی همچون ماه, ماه, دür kimi diş, چهره بسان بت, bütə bənzər çöhrə və s.

بسیار لب چو لعل و زلفین چو مشک
در طبل زمین و حقه خاک نهاد³⁵

(Çox ləl kimi dodaqları, müşk kimi zülfləri, /Yerin nağarasına və torpağın qutusuna qoyub).

Nəticə. Təqdim olunan dissertasiyada klassik farsdilli poeziyada mətnin struktur-semantik təşkilində somatizmlərin rolunun verilmiş tədqiqinin nəticələrini yekunlaşdıraraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, bədii poetik nitqdə somatizmlərdən istifadə edilməsi zəngin ədəbi ənənəyə malikdir. Farsdilli klassik poeziyada poetik mətnin struktur –semantik təşkilində zəngin məzmun-konseptual potensiala malik olan somatizmlər mühüm rol oynayır. Təqdim olunan elmi işin əvvəlində qarşıya qoyulan bütün vəzifələrə nail olundu.

Tədqiqat zamanı aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

1. Somatik leksika nümunələri geniş şəkildə farsdilli izahlı lüğətlərdə təqdim olunub (tədqiqat Dehxoda, Moin və Amidin izahlı lüğətləri əsasında aparılıb). Lüğətlərdə hər somatizmin mənası haqqında geniş məlumat verilir, onun fars dilinin leksik sistemində olan yeri müəyyən edilir. Somatizmlərin sistemli leksikoqrafik təsviri prinsipi fars dilinin leksik tərkibinin bir hissəsi olan bu tematik qrupunun özünəməxsus səciyyəvi xüsusiyyətlərinə malik xüsusi təbəqə olduğunu nəticəsinə gəlməyə imkanı verir. Bəzi lüğətlərdə somatizmlərin irfani mənasını da təqdim olunur. Lüğətlər somatizmlərin fəaliyyəti və somatik lüğətin inkişaf tendensiyaları haqqında dolğun məlumat verib, fars dilinin leksik sisteminin

---

خیام، حکیم عمر. کتاب رباعیات خیام / حکیم عمر خیام، پی دی اف. - تهران: انتشارات کتاب همراه. ۱۳۸۶-۷۲ ص

zənginləşməsində onun yerini və rolunu müəyyən edir.

2. Fars dilinin söz yaradıcılığında somatizmləri yeni sözlərin meydana gəlməsində ən əhəmiyyətli vasitələrdən biri hesab etmək olar. Fars dilində söz yaradıcılığında somatizm elementli müxtəlif modellər mövcuddur. Söz yaradıcılığı sisteminə somatizmlər əsas yuva mövqeyində çıxış edir.

3. Poetik mətndə somatizmlər sinonimik əlaqələr yaradırlar. Somatizmlər fars dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində böyük rol oynayır. Məna zənginliyinə, çalarların çoxşaxəliliyinə görə şairlər fikirlərini dəqiq ifadə etmək, mənanın incəliyini, emosionallığı çatdırmaq üçün tez-tez sinonimlərə müraciət edirdilər. Sinonimlərin eyni semantik sahəyə aid olması şairlərin təkrardan qaçmasına, eyni hadisəni ifadə olunan fikrin çalarları ilə təsvir etməsinə şərait yaradır.

4. Fars dili üçün somatik komponentli frazeoloji vahidlər səciyyəvidir. Onlar farsdilli klassik poeziyada geniş işlənir, fars dilində frazeoloji vahidlərin formalaşmasında fəal iştirak edirlər. Somatizmlərin iştirakı ilə atalar sözləri və məsəllər həm sadə, həm də mürəkkəb cümlələrlə təmsil olunur.

5. Sevgilinin gözəlliyinin vəsfi üçün somatizmlərdən istifadə edən şairlər zəngin məcazlar (metafora) sistemi yaratmışlar. Müxtəlif sabit söz birləşmələrində çıxış edən, yüksək işlənmə tezliyinə malik olan: zülf, dodaq, kirpik, boyun, gözlər, qamət, alın, dişlər, qollar, əllər, bədən və s. somatik adlar farsdilli klassik poeziya üçün səciyyəvidir.

Şairlər gözəli vəsf edərkən aşıqlərin hisslərini ifadə etmək üçün چشم [çəşm] “göz” somatizmindən geniş istifadə etmişdilər. Gözlər ruhun və insanın fiziki vəziyyətini ifadə edən unikal bir orqandır. İnsanın həm müsbət, həm də mənfi keyfiyyətləri göz vasitəsilə ifadə olunur: sevgi, hiylə, nifrət. Bu somatizm metafora, antiteza, təcəssüm, təkrar kimi poetik fiqurların tərkib hissəsi olur. Poetik mətndə چشم somatizmi sifətlər, ədat, əvəzliliklərlə birgə müxtəlif konstruksiyaaların tərkib hissəsi olur.

Klassik farsdilli ədəbiyyatda gözəlin portretini yaradarkən qaşların ابرو [abru] təsviri göz təsvirindən sonra demək olar ki, əsas xüsusiyyətlərdən idi. Təsəvvüfdə məfhum olaraq ابرو [abru] “qaş” somatizmi ariflərin qəlbini vəhdətə çağıran Yaradanın gözəl

simasının göstəricisidir. Bu somatizmin fraziologiyada, təqliddə geniş istifadə olunmasını vurğulmaq olar.

دندان [dandān] “diş” somatizminə terminlərdə, insan obrazının yaradılmasında, frazeoloji birləşmələrdə, məcazlarda rast gəlinib.

مژه [moje] “kırpık” somatizmi tək və cəm şəklində həm poeziyada məcaz, epitet, təqlidin yaranmasında, həm irfani ədəbiyyatda salikin fəna halını bildirmək üçün istifadə olunmuşdu.

Dissertasiyada tədqiq olunan tezliyi ilə seçilən növbəti somatizm لب [lab] “dodaq”dır. Tək və cəm şəklində istifadə olunan bu somatizm məcaz, poetik obrazlar, frazeoloji birləşmələr, idiomalar, terminlərin yaradıcılığında geniş şəkildə rast gəlinmişdir.

زلف [zolf] “saç” komponentli ənənəvi ifadələrin diapazonu genişdir ki, bu da fars klassik poeziyasına xas xüsusiyyətdir. زلف [zolf] “saç” tərkibli söz birləşmələrinin funksiyasını yerinə yetirən əsas struktur növlərinin sistemləşdirilməsi aşağıdakı kimi təqdim edilə bilər: اضافه اختصاصی “nisbi söz birləşməsi”, اضافه توصیفی “vəsfî söz birləşməsi”, اضافه تشبیهی “iyəlik söz birləşməsi”, اضافه ملکی “bənzmə söz birləşməsi”, اضافه استعاری “məcaz söz birləşməsi”.

Nominasiya obyektinin xarakterindən asılı olaraq somatik adlar iki növə bölünür: natural (təbii) və konvensional. Yuxarıda sadalananlar natural (təbii) somatizmlərlə yanaşı farsdilli dünyəvi və irfani poeziyada xüsusi yer alan “روح” və “جان” “ruh” və “can” somatizmlərinin tədqiqi də təqdim olunan elmi işdə yer alıb. Onlar izafət konstruksiyaların, mürəkkəb sözlərin, məcaz, müxtəlif poetik fiqurlar, frazeoloji birləşmələr, idiomatik ibarələrin tərkib hissəsi kimi çıxış edir.

6. Klassik poetik mətnin struktur-semantik təşkilində somatizm tərkibli poetik fiqurlar mühüm rol oynayır. Somatizmlər, onların mənaları, başqa leksemələrlə birləşmələri, sintaktik konstruksiyalar, onların yaratdığı obrazlılıq, semantik xüsusiyyətləri poetik məndə xüsusi üslubi kolorit yaradır. Stilistika sistemində somatizmlərinin tədqiqi şairlərin fərdi üslubunun çoxşaxəliliyinin daha dərindən öyrənilməsinə kömək edir.

7. İllüstrativ materialı izlədikdə belə qənaətə gəlmək olar ki, somatizmlərinin təkrarı fars klassik poeziyasında poetik mətnin struktur-semantik təşkilinin ən parlaq elementlərindən biridir.

Somatizmlərin təkrarı emosionallığı artırmaq, mətnə xüsusi melodiklik vermək, diqqəti cəmləmək vasitəsidir. Somatizmlərin beytdə təkrarı müəyyən ritm, ahəng və vurğu yaradır. Təqdim olunan elmi işdə leksik və sintaksik təkrarlar tədqiq olunub, farsdilli klassik poeziyada somatizmlərə əsaslanan sintaktik təkrarın paralelizm təşkil etməsi, leksik təkrardan istifadə edib, somatizmlər üzərində qurulan anafora, epifora, simploka, anadiplosis (epanstrofa) hadisələri səciyyəvi xüsusiyyətlərdən olduğu sübuta yetirilir. Mətnin struktur-semantik təşkilində somatizmlərin təkrarı üzərində qurulan poetik fiqurlar da qeyd edilməlidir.

8. Bədi təriflər olan epitetlər klassik fars dilinin poetik zənginliyinə əsaslanaraq, somatizmlərin ən mühüm xüsusiyyətlərini vurğulayır, onları poetikləşdirir. Somatizmləri müəyyən edən epitetlər arasında sifətlər üstünlük təşkil edir. Onlar quruluşa sadə və ya mürəkkəb olur və həcm, forma, qoxu, səs, rəng bildirən müxtəlif tematik qruplar vardır.

9. Tədqiq olunan poetik nümunələr göstərir ki, somatizmlər təşbehin مطلق “mütləq”, مشروط “şərti”, “کنایات” kinayəli, تسويت “bərabərləşdirən”, عكس “əks” kimi əsas növlərində iştirak edir. Bu da həmin söz təbəqəsinin geniş semantik imkanlarından xəbər verir. Onlar üzərində geniş məcazlar sistemi qurulur.

Somatizmlərin linqvopoetik tədqiqi onların poetik mətnin struktur-semantik təşkilində mühüm rol oynamasını bir daha təsdiq edir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu dissertantın çap olunmuş əşəğidəki məqalələrində öz əksini tapmışdır:

1. Лингвопоэтическое описание конвенциональных соматизмов “روح” (рух) и “جان” (джан) – душа в классической персоязычной литературе (на материале произведений азербайджанских и иранских персоязычных авторов) // журнал “Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету”. 1(40), – Кієв: –2019. –s. 4-8

2. Лингвопоэтическое описание конвенциональных соматизмов “روح” и “جان” (душа) (на материале произведений азербайджанских и иранских авторов)// “Tədqiqlər” jurnalı. 1(1),

–Bakı:2018. –s.159-168

3. Лингвопоэтическое описание соматизма "ابرو" "брови" в классической персоязычной поэзии (на материале произведений азербайджанских и иранских авторов)// "Filologiya məsələləri" jurnalı. 1(14), –Bakı: – 2018. –s.133-143

4. Лингво-поэтическое описание соматизма لب "губы". в классической персоязычной поэзии (на материале произведений азербайджанских и иранских авторов)// "Dil və ədəbiyyat". 1(105). –Bakı: – 2018. –s. 187-190

5. Lingvo-poetic description of somatism "eye" in classic persian-languaged poetry// "European Journal of Literature and Linguistics". 1(4), –Avstriya: – 2015. –s.33-38

6. Лингвистическое описание соматизма "глаза" в персоязычной классической поэзии// "Filologiya məsələləri" jurnalı. 1(7). –Bakı: – 2015, –s.73-81

7. Лингвопоэтическое описание конвенциональных соматизмов в классической персоязычной литературе// конференция Актуальные вопросы филологической науки XXI века. 1(1). –Rusiya: – 2020. –s.156-163

8. Соматическая лексика в поэзии Омара Хайяма// Ömər Xəyyamın anadan olmasının 970 illiyinə həsr olunmuş. Xalqları qovuşduran Xəyyam sözü beynəlxalq elmi konfransının materialları 1. –Bakı: – 2018. –s. 127-130

9. К вопросу о состоянии изученности субстантивации в ерсидском языке// конференция Bakı Dövlət Universitetinin 90 illik yubileyinə həsr olunmuş "Şərqi filologiyası məsələləri" Respublika elmi konfransının materialları.1.– Bakı – 2009. –s.29-31

Dissertasiyanın müdafiəsi 30 iyun 2022-ci il tarixində saat 11⁰⁰-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurasının bazasında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasında qeydiyyat nömrəsi BFD 1.06/2 olan Birdəfəlik dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 27 may 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 25.05.2021
Kağız formatı: 60x84 16\1
Həcm: 40 975
Tiraj: 30